

УДК 343.126:343.121.5

Вакуленко Олександр Федорович – перший заступник начальника Головного слідчого управління МВС України, здобувач кафедри кримінального процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Досліджено особливості застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх як самостійних суб'єктів кримінального провадження. Виокремлено типові кримінально-процесуальні порушення, яких припускаються органи досудового розслідування під час застосування окремих запобіжних заходів. Запропоновано шляхи їх усунення в практичній діяльності.

Ключові слова: кримінальне провадження; неповнолітні; запобіжні заходи; затримання; узяття під варту; підозрюваний; слідчий.

Исследованы особенности применения мер пресечения, которые избираются в отношении несовершеннолетних как самостоятельных субъектов уголовного судопроизводства. Выделены типичные уголовно-процессуальные нарушения, допускаемые органами досудебного расследования при применении отдельных мер пресечения. Предложены пути их устранения в практической деятельности.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство; несовершеннолетние; меры пресечения; задержание; заключение под стражу; подозреваемый; следователь.

Важливим засобом зміцнення законності та правопорядку в кримінальному процесі є дотримання й забезпечення правових приписів, що стосуються застосування запобіжних заходів. Ці норми гарантують охорону таких конституційних прав і свобод громадян, як недоторканність особи, житла, турбота про їх здоров'я, майно. Особливо це стосується такого специфічного суб'єкта кримінального провадження, як неповнолітній, оскільки законодавством закріплено додаткові гарантії забезпечення їх прав і свобод.

Злочинність серед неповнолітніх залишається актуальною проблемою. Спостерігаються значні темпи збільшення кримінальної активності цієї категорії осіб. Дедалі небезпечнішим стає поширення

дитячої бездоглядності, що часто залучає неповнолітніх до кримінального середовища.

Так, станом на 1 січня 2015 р., згідно з даними МВС України, у слідчих підрозділах ГУМВС, УМВС України обліковано 8 861 злочин зазначеної категорії. З такої кількості кримінальних правопорушень, які вчинили діти протягом зазначеного періоду, 4075 (або 46 %) – це відомості про вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, з яких закінчено 4058 правопорушень (або 99,6 %) та 3887 (або 95,4 %) – направлено до суду з обвинувальним актом. Під час досудового розслідування в зазначених кримінальних провадженнях запобіжні заходи було обрано відносно 1229 неповнолітніх, що становить 45,5 % від загальної кількості таких осіб [1].

У кримінально-процесуальній літературі проблеми, пов'язані із застосуванням запобіжних заходів, досліджуються досить ретельно. Їх вивченню присвячено роботи Ю. П. Аленіна, Т. В. Варфоломеєвої, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, М. І. Сірого, С. М. Стахівського, В. М. Тертишника, В. П. Шибіка, М. Є. Шумила та багатьох інших науковців.

Об'єктом застосування запобіжних заходів щодо неповнолітнього є заснована на нормах матеріального й кримінально-процесуального права діяльність правоохоронних органів із затримання та застосування інших запобіжних заходів, а також законні права й інтереси неповнолітнього як самостійного суб'єкта кримінального провадження.

На практиці виникають труднощі в застосуванні окремих запобіжних заходів, обраних щодо неповнолітніх. З огляду на це, слід розглянути особливості застосування запобіжних заходів, які обирають стосовно цієї специфічної категорії суб'єктів кримінального провадження.

Згідно з українським кримінальним законом, власне покарання не є метою, що має важливе значення в провадженнях про злочини, учинені підлітками. Ця засада повністю відповідає Мінімальним стандартним правилам ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятим 29 листопада 1985 р. на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх, окремі положення Кримінального процесуального кодексу (КПК) України та постанови Пленуму Верховного Суду України містять загальні вимоги щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження (зокрема запобіжних) стосовно неповнолітніх. У них не враховано окремі особливості, що виникають під час застосування запобіжних заходів щодо цієї категорії осіб.

Метою застосування запобіжних заходів до неповнолітніх є забезпечення нормального ходу кримінального судочинства, попередження й усунення реальних і можливих перешкод із боку підозрюваного (обвинуваченого) щодо здійснення цього судочинства, забезпечення участі підозрюваного (обвинуваченого) в процесуальних діях, у яких така участь необхідна, і якнайшвидшого прибуття його до місця їх проведення, недопущення вчинення підозрюваним (обвинуваченим) нових злочинів, необхідність нейтралізувати намагання підозрюваного (обвинуваченого) створити перешкоди з виконання прийнятих процесуальних рішень, а також виховний вплив на неповнолітнього [2, с. 24].

Згідно з новим КПК України, застосування деяких запобіжних заходів щодо неповнолітнього також має свої особливості. Передбачено можливість застосування до неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення, як загальних, так і спеціальних запобіжних заходів (ст. 176, 493). Так, затримання й тримання під вартою можуть застосовувати лише в разі, якщо неповнолітнього підозрюють чи обвинувачують у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання спробам переховування від органів досудового розслідування.

Крім цього, КПК України забезпечує можливість застосування альтернативних запобіжних заходів передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а щодо неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання під нагляд адміністрації цієї установи (ч. 1 ст. 493). Так, упродовж 2014 р. під нагляд батькам і відповідним установам передано 92 неповнолітніх. Це дає змогу органам, що здійснюють провадження цієї категорії, індивідуально підходити до призначення підліткам виду запобіжного заходу, ураховуючи тяжкість злочину, вікові та психологічні особливості неповнолітнього, стан здоров'я, вид його діяльності, місце проживання, ефективність самих заходів та інші обставини. Водночас необхідно враховувати не тільки загальні вікові особливості неповнолітніх, а й особливості, що притаманні підліткам різних вікових категорій (14–15, 16–17 років).

Вирішуючи питання про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного й обвинуваченого, слідчий повинен ураховувати не тільки загальні положення закону, а й норми кримінального та кримінального процесуального законодавства, що мають застосовуватися в кожному конкретному випадку, – ті, що регулюють умови відповідальності неповнолітніх і порядок здійснення кримінального провадження. Крім вікових особливостей, потрібно

досліджувати обставини, що стосуються особистості неповнолітнього, а також обставини, що становлять кримінологічну характеристику злочинів, учинених ним.

Тримання під вартою є найсуворішим запобіжним заходом, що максимально обмежує свободу й особисту недоторканність громадян. Таким чином, він перебуває під постійною підвищеною увагою юристів, політиків, правозахисників. Низку вимог до законодавчого врегулювання тримання під вартою підозрюваних та обвинувачених у вчиненні злочинів сформульовано в міжнародних правових документах. Конституція України (ст. 22) також визначає вихідні положення тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених.

Затримання та взяття під варту як запобіжні заходи можуть застосовуватися до особи, яка не досягла 18 років, лише у виняткових випадках, коли це зумовлено тяжкістю кримінального правопорушення, у вчиненні якого її підозрюють, обвинувачують. Водночас у ст. 183 КПК України зазначено, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовують виключно в разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим у ст. 177 КПК України.

Тримання під вартою як винятковий запобіжний захід минулого року обрано стосовно 254 неповнолітніх. У всіх інших випадках, коли неповнолітні вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, клопотання слідчих про обрання зазначеного запобіжного заходу прокуратура та суди не підтримали. Головною причиною відмови в задоволенні клопотань про обрання щодо неповнолітніх запобіжних заходів у кримінальних провадженнях про вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів є передчасне, без достатніх підстав затримання неповнолітніх. У подальшому повідомлення про підозру таким особам прокурори не підтримують, затриманих звільняють, унаслідок чого порушуються їх конституційні права.

На «винятковість» цих запобіжних заходів у разі застосування їх щодо неповнолітніх правопорушників звернено увагу також у багатьох міжнародних документах, а саме: у ст. 37 Конвенції про права дітей, у якій акцентовано увагу на тому, щоб кожна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно із законом та використовується лише як крайній захід протягом найкоротшого відповідного періоду часу [3, с. 47]; у ст. 13 Мінімальних стандартних правил, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, зазначено, що утримання під вартою за можливості замінюють іншими альтернативними заходами, такими, як постійний нагляд, активна виховна робота або поміщення до сім'ї чи виховного закладу [4, с. 22].

Розглядаючи клопотання слідчого про застосування щодо неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, прокуророві, слідчому судді слід ретельно перевіряти обґрунтованість викладених у ньому мотивів необхідності застосування до неповнолітнього запобіжного заходу – тримання під вартою й неможливості застосування іншого, більш м'якого, запобіжного заходу.

Крім того, під час аналізу причин відмови судів у застосуванні стосовно неповнолітніх запобіжного заходу – тримання під вартою, установлено, що такі випадки наявні тому, що неповнолітні вчиняють нетяжкі злочини уперше, мають постійне місце помешкання та навчання, проживають із батьками або іншими родичами, позитивно характеризуються, недостатнім обґрунтуванням доцільності обрання такого запобіжного заходу та доведення ризиків, передбачених у ст. 177 КПК України, а також за відсутності підстав уважати, що неповнолітній намагатиметься переховуватися від органів досудового розслідування та суду, учинить інше кримінальне правопорушення або перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином [1].

Причина того, що в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх частіше, ніж це необхідно, застосовується запобіжний захід узяття під варту, передусім, полягає в прагненні слідчих попередити ухилення підлітків від органів досудового розслідування та суду. Але навряд чи буде правильним уважати, що цей запобіжний захід – єдиний засіб попередження такого ухилення неповнолітніх підозрюваних.

Верховний Суд України наголосив, що затримання й утримання під вартою може застосовуватися тільки в разі, коли неповнолітнього підозрюють чи обвинувачують у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, та за умови, якщо слідчий (прокурор) доведе, що застосування іншого запобіжного заходу не може запобігти ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України. Утримання під вартою має застосовуватися лише у виняткових випадках, як крайній захід, із визначенням якомога коротших термінів такого змісту і з забезпеченням періодичного перегляду через незначні проміжки часу підстав для його застосування або продовження [5].

Слід ураховувати, що суддя, суд не мають права застосовувати більш важку міру, ніж та, про застосування якої подано клопотання. Водночас за наявності підстав, передбачених у ч. 4 ст. 194 КПК України, слідчий суддя, суд мають право застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж зазначений.

Малоефективним залишається нині застосування альтернативного запобіжного заходу – передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які перебувають у дитячій установі, –

передання під нагляд адміністрації цієї установи (незважаючи на те, що кількість збільшується: 2013 р. – 47, 2014 р. – 92).

Незатребуваність застосування цього запобіжного заходу пов'язана зі складнощами в його практичній реалізації через громіздкість процедури застосування, труднощі з роз'ясненнями прав та обов'язків батькам чи іншим особам, які заслуговують на довіру стосовно передачі неповнолітнього під їх нагляд, небажання осіб, які проводять розслідування, збирати відповідний матеріал на особу тощо.

З огляду на норми, що регламентують порядок застосування спеціального запобіжного заходу – нагляду батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, слід зазначити, що він є найбільш ефективним запобіжним заходом для неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених.

На нашу думку, під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого суди повинні в кожному разі обговорювати можливість передачі його під нагляд.

Ця обставина зумовлена положеннями п. 18.2 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінських правил»): «Жоден неповнолітній не може бути вилучений із-під нагляду батьків частково або повністю, якщо це не виправдовують обставини провадження. Розлучення дітей із батьками є крайнім заходом. До нього можна вдаватися лише в тому разі, коли факти справи виправдовують цей серйозний крок (наприклад, жорстоке поводження з дітьми)».

Таким чином, щодо неповнолітніх, які виховуються в сім'ї, держава чинить гуманно, намагаючись не розлучати дитину з батьками.

Під час передавання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи органи досудового розслідування та суд повинні переконатися в тому, що особи, яким передають неповнолітнього під нагляд, позитивно впливають на нього, правильно оцінюють учинене ним, користуються авторитетом і повагою в нього, можуть позитивно вплинути на підлітка, забезпечити належну поведінку та повсякденний контроль за ним.

Нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи передбачає не тільки окреме, а й загальне попередження (обговорення кримінально протиправної поведінки безпосередньо з підозрюваним у дитячій спеціалізованій установі) – усе це має значний профілактичний потенціал, що може позитивно вплинути на поведінку неповнолітнього.

Дійсно, передача неповнолітнього під нагляд означає не тільки встановлення за ним нагляду, а й здійснення відповідної виховної та

роз'яснювальної роботи, переконання підлітка в необхідності законслухняної поведінки, усіякого сприяння органам досудового розслідування щодо встановлення обставин кримінального провадження.

На думку І. М. Гуткіна, «ініціювати обрання цього запобіжного заходу повинен власне орган, у провадженні якого перебуває кримінальна справа, прокурор, суд, обвинувачений, його захисник або законний представник, батьки, опікуни, піклувальники, адміністрації дитячої установи, трудового колективу (навчального закладу), у якому працює (навчається) неповнолітній, громадськість. Коли ініціатива належить слідчому, прокурору або суду, не можна допускати тиску на осіб, яким передбачається віддати неповнолітніх під нагляд» [6, с. 43].

Водночас рішення про обрання цього запобіжного заходу слідчий, прокурор або суд мають право приймати за згоди батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи.

Крім вищезазначених запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх, на практиці можливе застосування й інших. Упродовж 2014 р. відносно неповнолітніх підозрюваних обиралися інші запобіжні заходи, а саме: особисте зобов'язання відносно 620 осіб, домашній арешт – 310, особиста порука – 44 та застава – 1 [1].

Стосовно інших неповнолітніх, яким повідомлено про підозру, запобіжні заходи не обиралися. Серед причин цього – учинення цією категорією осіб здебільшого не тяжких злочинів, або вчинення їх уперше, також ураховано наявність постійного місця проживання та навчання, позитивні характеристики. Таким чином, були відсутні ризики, передбачені в ст. 177 КПК України, та підстави вважати, що неповнолітній намагатиметься переховуватися від органів досудового розслідування й суду, учинить інше кримінальне правопорушення або перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином [1].

Практика необрання запобіжних заходів, у разі наявності вищезазначених чинників, на нашу думку, є позитивною, оскільки це не травмує психіку дитини, дає змогу перебувати в середовищі, у якому вона була й до вчинення злочину.

Немає єдиної думки серед науковців і щодо питання доцільності застосування до неповнолітніх особистого зобов'язання. Окремі дослідники вважають його взагалі малоефективним запобіжним заходом, оскільки неповнолітні не усвідомлюють і не можуть достатньо чітко зрозуміти сутність і значення цього запобіжного заходу [7, с. 64; 8, с. 55].

До неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого домашній арешт як запобіжний захід може бути застосовано тільки в разі, якщо

його підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі.

З огляду на зазначене, найбільш ефективним запобіжним заходом, що може бути застосований відносно неповнолітнього, є саме нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, оскільки ні особисте зобов'язання, ні особиста порука, ні домашній арешт, ні застава не мають такого стримуючого й виховного впливу на неповнолітнього. У разі застосування цього запобіжного заходу між органом досудового розслідування та підозрюваним перебуває посередник, який несе не тільки правову, а й моральну відповідальність перед органами слідства. Особисте зобов'язання ґрунтується на ефекті страху. Особиста порука й нагляд – на ефекті сорому (соромно не виправдати довіри, соромно, що за тебе відповідають інші, ти не можеш стримати слово, дане своїм близьким). Так, «підлітку, який оступився, необхідний такий запобіжний захід, який би забезпечував контроль за його поведінкою. Перевага нагляду за неповнолітнім підозрюваним або обвинуваченим полягає також у тому, що контроль здійснюється у звичному для підлітка середовищі. При цьому позитивні соціальні зв'язки не тільки не розриваються, а навіть зміцнюються» [9, с. 356].

Таким чином, суд повинен здебільшого застосовувати саме передачу неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи.

Отже, зазначене дає змогу зробити висновок про те, що особливості кримінальних проваджень щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених мають місце на всіх стадіях кримінального провадження. Тому слід постійно вдосконалювати як нормативно-правову базу у сфері захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, так і практику її застосування під час обрання запобіжних заходів щодо цих суб'єктів.

Такі запобіжні заходи, як затримання неповнолітнього та його тримання під вартою, слід застосовувати лише в разі, якщо його підозрюють у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умов, що застосування іншого запобіжного заходу не гарантує запобіганням ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України. Обираючи стосовно неповнолітнього підозрюваного один із запобіжних заходів, передбачених у ст. 176 КПК України, варто ефективніше впроваджувати застосування передачі під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи, а також використовувати можливість,

закріплену в КПК України щодо не обов'язкового обрання запобіжних заходів відносно цієї категорії осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Узагальнення стану розслідування кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми за 2014 р. / ГСУ МВС України. – К., 2015. – 29 січ.

2. Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1966. – 156 с.

3. Король В. В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. В. Король. – К., 2002. – 19 с.

4. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей. – К. : Столиця, 1998. – С. 10–35.

5. Судьям пояснили, як судити неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://legalaid.ua/suddyam-poyasnyly-yak...nepovnlitnih>.

6. Гуткин И. М. Меры пресечения в советском уголовном процессе : [лекция] / И. М. Гуткин. – М. : Изд-во ВШ МООП РСФСР, 1963. – 43 с.

7. Береский Я. О. Признание обвиняемым своей вины в совершении преступления (процессуальные, тактические, психологические вопросы) : дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 / Береский Ярослав Осипович. – Львов, 1991. – 212 с.

8. Денежкин Б. А. О процессуальном положении обвиняемого и укреплении гарантий защиты его прав / Б. А. Денежкин, А. Р. Михайленко // Вопросы уголовного права и процесса. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 51–56.

9. Трунов И. Л. Меры пресечения в уголовном процессе / И. Л. Трунов, Л. К. Трунова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 356 с.